

Joan Baptista Porcar

LES CULTURES EN LA MADALENA *

Sempre per aquestes muntanyetes havem sentit més entusiasme que per cap altre lloc. Aquella tradició infantívola que els nostres pares ens conten tantes vegades al davant la *sang dels moros*, abillant-se anyalment amb ceptre de canya verda i corona de massapà al coll, simulant amb tota reverència el trasllat de Castelló al pla, ha forjat en la nostra infantesa un encís envers aquesta muntanyeta de la Madalena que sols el nomenar-la ens rejoveneix l'ànima. Per aquesta muntanyeta puix, havem tingut en les nostres exploracions tota una atenció com a pa de casa.

PREHISTÒRIA

De totes les engrunes que resten en aquestes muntanyetes de la Madalena de les successives cultures que allí han niat, la que mereix més atenció, per la seva gran importància, és la dels despoblats de la prehistòria i tot el seu mobiliari desperdigolat en els vessants que circumden el lloc on estan situats.

Ocupen aquests despoblats tota la cresta de les Serretes que s'estèn de O. a E., començant des del mas de Torres o de Rambla al mas d'Alegre, situats al racer de migdia, davallen per tot el vessant S. E. fins al límit de les canteres de les Obres del Port; més cap a S. E. se troba la cova de la Seda que també forma part d'aquesta cultura. En el vessant N. i junt al maset de Boira, en una petita excavació feta en l'any 1923 aparegué una planta

* «Les cultures en la Madalena», *BSCC*, XII, 1931, pp. 107-115.

circular de lloses d'arenisca posades de canto: no sabem però, si se tracta d'un despoblat (abrics) o lloc d'el·laboració o cocció de ceràmica, puix en un jaciment se troben quasi tots els fragments d'un mateix vas de diferents peces.

En la part alta de les Serretes apareixen amb tota claretat plantes d'abric notables i parets seques que formen replanells per la construcció de llurs cabanes; altres parets de blocs més grossos acusen ésser les muralles de resguard d'aquests despoblats. En l'últim despoblat E. d'aquestes Serretes apareix junt a ell, un gros estrat de calissa buçant verticalment i fent de racer, presentant la forma d'un portal; aital forma –com altres ranures gratades en la roca adjuntes a la que esmento– més que una descomposició de l'estructura geològica, pareix hagi estat fet o excavat conscientment per llurs pobladors. En la cova de la Seda, a tot el vessant que hi ha entre aquesta i el mas de Mirona, apareix un despoblat –petites parets seques de terrassa– que acusa un primitivisme gran comparant-lo amb els que hi ha en la part alta de les Serretes. A més de tots aquests despoblats situats en aquest carassol de les Serretes cal suposar que les successives cultures hauran esborrat part de les anteriors –tal com avui fa la nostra cultura– arrabassant aquests vessants per a terra de cultiu i desfent les muntanyes per a fer-se el Port. En tots els vessants i garroferals propers les troballes generalment són abundoses i cada zona dóna un tipus. En la cova de la Seda –el jaciment que resta dins, tot revolt–, se troben peces de collar, ceràmica decorada i llisa, sílex treballat i quantitat de fragments d'os de fauna i humà mig cremats o torrats com romanalles de queviures, tot d'un viu interès per l'estudi etnològic d'aquestes tribus primitives. Avui el material prehistòric de la Madalena ocupa vitrines de museu

i figura a col·leccions notables –Monjos de Montserrat, Vilella (Reus), F. Esteve i J. Porcar–: aquesta última col·lecció conserva dos vasos d'excavació notables, l'un, trobat per B. Artola Tomàs junt al maset de Boira presenta una decoració en les parets i nanses que recorda al reforç de cordatge que tramen en els carabassins de portar vi la gent humil de la nostra Plana. Aquest dibuix de reforç mig geomètric pareix hagi tingut escola en el nostre despoblat de la Madalena, puix són varios els fragments recollits de diferents vasos i de diferenta cuita trobats en el mateix lloc del maset de Boira. L'altre vas trobat en la planta és notable perquè la seva base és fabricada sobre un motllo presentant una concavitat regular cònica.

Res més bonic per a un castellanenc que admirar en la cresta de les Serretes, tapissada de romeral, el seu primer jas i el seu primer graó de cultura.

CULTURA ÍBERA

S'ha d'entendre per cultura íbera els vestigis que se troben acompanyats de la ceràmica –avui investigada científicament– feta a torn de tècnica polida, coccio mestra i molta d'ella decorada amb corbes concèntriques i altres motius típics, color sanguina i que acusa una influència marcadament grega, és a dir, d'una cultura superior a les anteriors indígenes.

En la Madalena se troba aquest mobiliari en la meseta del Castell i vessants, part alta, veient-se clarament que a l'edificar el Castell varen emprar les runes del despoblat íber per omplir els terraplens de les muralles.

La quantitat i extensió que ocupa aquesta ceràmica acusa l'ésser un poblat prou nodrit. Junt amb la ceràmica íbera apareix

algun fragment de ceràmica hel·lenística negra, portada d'Itàlia en el segle III ans de J. C., època aquesta en que els poblats ibèrics d'aquesta mena, alçats sobre petits turonets, van minvant fins despoblar-se, passant els indígenes a conviure entre els parcers romans que funden les viles alçades al pla i a camp obert. D'aquesta última època ibero-romana se troba una petita zona en la Madalena en la que apareixen fragments de *dolium* i teula romana; algunes d'aquestes teules apareixen en enterraments, encaixant els cadàvers amb aquestes teules. Algun fragment d'aquestes teules presenta unes estries ondulades fetes en les gemes dels dits recordant als sarcòfags cristians primitius.

En una paret seca del garroferal de Torres, vessant migdia, se troba un molí íber, típic en aquests despoblats.

LA CULTURA ÀRABE

Sense que se vegi aprofitament de cap paret ni cap planta de cultura anterior –feta excepció de les parets i runes dels despoblats íbers emprades com a material constructiu i per omplir terraplens– apareix sobre aquesta muntanyeta un castell que des d'antic anomenen *castell moro*. Ocupa aquest castell tot el tossalet, menys el vessant N. E. en què un petit acantilat li fa de resguard estratègic. Les arquitectures que d'aquell castell resten avui (parets, plantes de torres, terraplens, etc.) deixen preveure diferents períodes de reforma o reedificació, puix al mateix temps que donen mà d'obra i factura diferents se deixa veure una superposició de plantes les quals tanquen espais diferents, sobretot a la part alta. En conjunt la planta se supedita a les condicions topogràfiques més favorables per a la defensa, l'abric i el racer, però, apart d'aquestes qualitats cercades en la

tectònica natural de la muntanya, se deixa veure clarament la disiribució en departaments que clouen dependències diferents com un recinte, feude militar dels temps musulmans. Cal però orientar-se en la organització militar i religiosa en què es desenrotllava la vida musulmana del segle XI d'un encastellat i analitzar detingudament els espais tancats d'aquesta planta de la Madalena per vore si responen a serrall, *harem* i *khan*.

El nucli central i més elevat del castell dóna un espai clos per forta muralla intercalada per altres torres circulars que aïllen del tot les demés dependències, fent la residència superior. L'espai que tanca aquest primer recinte conté una cisterna i sòtanos destinats a graner o magatzems i qualques parets que donen la direcció quadrada d'una planta avui amagada baix les runes de l'enderroc. No cap dubte que aquest és el lloc de la primera autoritat, ja fos destinat a *selamlík* o fos lloc de vida privada del cacic (*harem*).

El segon recinte ocupa la segona terrassa vorejada amb forta muralla intercalada de torres de planta quadrada i circular (campanar de l'ermitori); a dins d'aquest recinte es troba una altra gran cisterna (avui encara en ús), part de l'edifici de l'ermitori i algunes plantes que indiquen abrics i magatzems. Aquest lloc deuria d'ésser ocupat per vassalls de segona autoritat, i ja que està adherit al primer recinte deuria ésser el serrall o residència de govern.

Queda el tercer recinte, el més extens de tots, com un raval posat de carassol. Encara que a l'arrabassar-ho per a garroferal ho hagin esborrat, les parets que resten indiquen un paral·lelisme estret propi de poblats tancats. Tancat per muralla i depenent del castell, aquest nucli de parets i abrics que ocupen tot el vessant S. O. no és més que el *khan* destinat al servei domèstic,

administració, quadres, indústria i força armada. En arquitectura militar conserva aquest castell un bon tros de muralla i forts en la part de ponent on se veu l'enginy de l'art bèl·lic d'aquesta cultura. Segons versió dels treballadors del mas de Torres, de la Madalena a la Font de la Salut existeix un aqüeducte subterrani de cadufons i que cada vegada que llauren els vessants adjunts al barranc i camí de l'Algepsar, l'aladre fa saltar aquests cadufons de fang cuit.

La ceràmica que es troba sobre la superfície i en les solcides dels terraplens és prou nombrosa; la d'ús domèstic ordinària en major quantitat, adés envernissada d'un verd o verd blavenc, adés sense envernissar; les peces de major grandaria són festonejades d'encunyacions amb motius aràbics emprant de vegades la cal·ligrafia com motiu ornamental junt amb aquesta; en menys quantitat es troba la de Paterna del segle XI; en alguns fragments apareixen de vegades escrits aràbics fets abans de la cuita.

Altres coses existeixen en la Madalena i tot en aquesta muntanyeta té un viu interès digne de conservar-ho per a l'estudi evolutiu de la cultura castellanenca.

LA FONT DE LA REINA

La quantitat abundosa de fonts que dóna aquest lloc i el pla de terra laborable que el voreja ha fet més nodrit el grup de cultures que han poblat les muntanyes veïnes.

Geogràficament aquest lloc perteneix a les Serretes de la Madalena per estar aquestes més prop –només uns dos kilòmetres– però, és de creure que en la prehistòria els quatre poblats que es troben equidistants d'aquest lloc, Tossal Gros, Castellet, Serretes i Graó desembocadura de la Sèquia de l'Obra,

llurs pobladors –encara que tots castellonencs– hauran buidat més d’una vegada el buirac de sagetes disputant-se bèl·licament la hegemonia d’aquestes goles cabdaloses. Encara avui aquestes terres de regadiu són conreades per propietaris de Borriol, Benicasi i Castelló. Altres vegades les batusses hauran sigut promogudes per les tribus emigrants que, obligades a passar entre el llac i la muntanya, reposarien fet jornada en aquest oasi al que mirarien amb ulls de recel i més d’una vegada provarien de quedar-se per poblar-hi, motivant el que les nostres tribus –ja confederades o no– els fessin fugir a colps de roc. Encara avui no hi ha cap tribu de gitanos dels que manguellegen pel continent que no els hi siga coneguda aquesta pintoresca Font de la Reina, havent necessitat sempre de que la guàrdia civil vagi a traure’ls forçosament.

A aquest lloc de fontanes concorren camins de cada un dels despoblats de la prehistòria que havem esmentat, més els despoblats situats a Benicasi, Montornés i Salandó, que també és de suposar formarien part de la mateixa família. Aquests camins avui encara són transitables i des d’aquest lloc hom pot traslladar-se amb facilitat a cada un dels despoblats esmentats. El camí del continent que baixa per les costes d’Oropesa venia obligat a passar tangent a aquesta font, seguint pel camí la Enriera, per passar el sol del riu i bordejant la llacuna es ficava per lo que avui és camí baix de la Donació; aquest camí es fa servir avui per anar de Benicasi a Castelló.

Essent puix la Font de la Reina un pas de gent estranya i un punt concorregut de diferents tribus indígenes que poblen tota la Serra de les Palmes i part de la Marina, hom suposa que mai haurà estat poblat. Si a aquestes causes sumem les condicions pèsimes de salubritat, el no presentar la tectònica cap lloc estratègic de

defensa i l'aggravant d'affluir el barranc de la Madalena, confirmarà encara més que cap tribu haurà pogut fer jaç en aquesta font.

Els vestigis que apareixen en els camps que circumden la font són: Ceràmica prehistòrica, en poca quantitat, de la cultura del mas de Boira (Madalena). Resclosa del molí, algun sílex i fragments de ceràmica prehistòrica de la cultura de Graó-Obra i Castellet, en poca quantitat. Ceràmica íbera de la cultura de la costa en quantitat regular. Ceràmica ibero-romana en quantitat abundosa en el subsòl. Encara que en petita quantitat es troben vestigis de tota cultura en les capes d'arrossegament.

De tot deduïxo que en les cultures avançades de la prehistòria aquesta font donaria un lloc propici a l'intercanvi de mercaderies entre els indígenes dels nostres poblats i els traginers que de pas reposaven en la font, havent-hi algun abric per aixoplugar-se o fer nit les caravanes. Que entrada la cultura íbera el poblat de la Madalena tindria un petit raval posat al llarg del camí, per a fins agrícoles i comercials. Més tard –segona mitat de la cultura romana– aquest raval és abandonat, plantant-se les oliveres del mas de Vilarroig, les quals soques indiquen mil·lenis. Últimament la cultura àrabe de la Madalena pren les aïgues en resclosa fent-les servir per indústria tal com les plantes del molí acusen. Aigües avall, i adjunt al molí, existeixen a dins la sèquia uns monolits dignes d'investigar-se, així com fragments de mola i altres coses. El gran arrossegament de terra ha amagat en el subsòl les engrunes esmicolades de tota civilització, essent impossible estudiar sobre el lloc si no és a base d'excavació. Els abrics agrícoles del poblat medieval de la Madalena deurien estar escampats ça i enllà, tal com avui es troben els abrics dels terratinents que reguen de l'abundosa Font de la Reina.

BOLETÍN

DE LA

Sociedad Castellonense de Cultura

▼ ▼ ▼

TOMO DUODÉCIMO

— 1931 —

CASTELLÓN

EST. TIP. DE HIJO DE J. ADRONGOS

BOLETIN

DE LA
SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo XII & Marzo-Abril 1931 & Cuaderno II

Color i forma

*A Joan J. Febrer, maia guanyat
historiador de Paniscola.*

Estava desalentat. Fea tres mesos que li havia escrit; li donava raó d'ell i li pregava el perdona. ¿A la casa Knoedler ja no hi estoria? Ell li havia escrit a les sucursals de Londres i París i a la casa central de New York i no havia rebut cap contestació. ¿Hauria passat a la firma Van Diemen i es trobaria a Amsterdam o a Berlín? Va agarrar sis sobres i escrigué en tots: Miss Emily Allen; en tres Knoedler Galleries; i en cadascú d'ells 14 East 57 Street, New York; 17 Place Vendôme, París; i 15 Old Bond Street, London. En els altres tres escrigué Van Diemen Galleries; en el primer Rokin 9, Amsterdam; en el segon Unter den Linden 17, Berlin; en el tercer 21 East 57 Street, New York. En els sis posà una còpia de la mateixa carta. Així en un lloc o altre aplegaria a les seues mans.

Fea deu mesos que era a Espanya i encara no li havia escrit dient-li on estava. La veritat que ell no havia parat gens corrent com una baralluga de poble en poble. Tenia recorregut tot el camp de Tarragona, la ribera de l'Ebre, la comarca de Morella, el Baix Aragó i el Maestrat. Tot açò des de Paniscola estant, que convertí en centre d'operacions antiquàries; era la seua residència habitual per a les campanyes arqueològiques. Abans recorregué el Rosselló, les muntanyes d'Osca i de Lleida i algunes terres navarreses. Periòdicament sortien

EXCURSIONS I RECERQUES ARQUEOLÒGIQUES

Les cultures en la Madalena

Sempre per aquestes muntanyetes havem sentit més entusiasme que per cap altre lloc. Aquella tradició infantívola que els nostres pares ens conten maintes vegades al davant la *sang dels moros*, abillant-se anyalment amb ceptre de canya verda i corona de massapà al coll, simulant amb tota reverència el trasllat de Castelló al pla, ha forjat en la nostra infantesa un encís envers aquesta muntanyeta de la Madalena que sols el nomenar-la ens rejoyeneix l'ànima. Per aquesta muntanyeta puix, havem tingut en les nostres exploracions tota una atenció com a pa de casa.

Prehistòria

De totes les engrunes que resten en aquestes muntanyetes de la Madalena de les successives cultures que allí han niat, la que mereix més atenció, per la seva gran importància, és la dels despoblats de la prehistòria i tot el seu mobiliari desperdigolat en els vessants que circumden el lloc on esian situats.

Ocupen aquests despoblats tota la cresta de les Serretes que s'estén de O. a E., començant des del mas de Torres o de Rambla al mas d'Alegre, situats al raser de migdia, davallen per tot el vessant S. E. fins al límit de les canteres de les Obres del Port; més cap a S. E. se troba la cova de la Seda que també forma part d'aquesta cultura. En el vessant N. i junt al maset de Bolra, en una petita excavació feta en l'any 1925 aparegué una planta circular de lloses d'arenisca posades de canto;

no sabem però, si se tracta d'un despoblat (abrics) o lloc d'elaboració o cocció de ceràmica, puix en un jaciment se troben quasi tots els fragments d'un mateix vas de diferents peces.

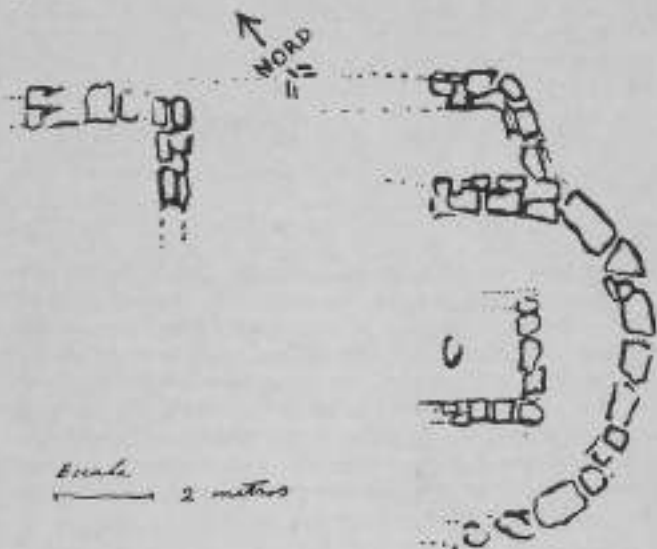

Fig. 2.—Planta d'abric prehistòric de les Serretes, visible sense excavaracions

En la part alta de les Serretes apareixen amb tota claretat plantes d'abric notables (B, fig. 1 i fig. 2) i parets seques que formen replanella per la construcció de llurs cobases; altres parets de blocs més grossos acusen ésser les muralles de resguard d'aquests despoblats (figs. 4 i 5). En l'últim despoblat E. d'aquestes Serretes apareix junt a ell, un gros estrat de calissa buçant verticalment i fent de racer, presentant la forma d'un portal (fig. 1, C, i fig. 5); aital forma—com altres ranures gradades en la roca adjuntes a la que esmento—més que una descomposició de l'estructura geològica pareix hagi estat fet o excavat conscientment per llurs pobladors. En la cova de la Seda a tot el vessant que hi ha entre aquesta i el mas de Mirona, apareix un despoblat—petites parets seques de terrassa—

que acusa un primitivisme gran comparant-lo amb els que hi ha en la part alta de les Serretes (figs. 6 i 1). A més de tots aquests despoblats situats en aquest carassol de les Serretes cal suposar que les successives cultures hauran esborrat part de les anteriors—tal com avui fa la nostra cultura—arrabassant aquests vessants per a terra de col·liu i desfent les muntanyes per a fer-se el Port. En tots els vessants i garroferals propers les troballes generalment són abundoses i cada zona dona un

Fig. 3.—Portal excavat en un estrat de callosa de la cresta de les Serretes adiant al despoblat prehistòric

tipus. En la cova de la Seda—el jaciment que resta dins, tot revolt—, se troben peces de collar, ceràmica decorada i llisa, sílex treballat i quantitat de fragments d'os de fauna i humà mig cremats o torrats com romanalles de queviures, tot d'un viu interès per l'estudi etnològic d'aquestes tribus primitives

Fig. 4.—Fragment de la muralla Oest del despoblat de les Serretes.

(fig. 6). Avui el material prehistòric de la Madalena ocupa vitrines de museu i figura a col·leccions notables—Monjos de Montserrat, Vilella (Reus). F. Esteve i J. Porcar—; aquesta

última col·lecció conserva dos vasos d'excavació notables, l'un, trobat per B. Artola Tomàs junt al maset de Boira (fig. 1. L) presenta una decoració en les parets i nanses que recorda al reforç de cordatge que tramen en els carabassins de portar vi la gent humil de la nostra Plana (fig. 7, n.º 3). Aquest dibuix de reforç mig geomètric pareix hagi tingut escola en el nostre

Fig. 3.—Fragment de la muralla Est de les Serretes de la Madalena

despoblat de la Madalena, puix són varios els fragments recollits de diferents vasos i de diferenta culte trobats en el mateix lloc del maset de Boira. L'altre vas trobat en la planta (fig. 2) és notable perquè la seva base és fabricada sobre un moillo presentant una concavitat regular cònica (fig. 7, n.º 5).

Res més bonic per a un castellanenc que admirar en la cresta de les Serretes, tapissada de romeral, el seu primer jas i el seu primer graó de cultura.

Cultura ibera

S'ha d'entendre per cultura ibera els vestigis que se troben acompanyats de la ceràmica—avui investigada científicament—feta a torn de tècnica polida, coccio mestra i molta d'ella decorada amb corbes concèntriques i altres motus típics, color sanguina i que acusa una influència marcadament grega, és a dir, d'una cultura superior a les entiors indígenes.

En la Madalena se troba aquest mobiliari en la meseta del Castell i vessants, part alta (fig. 1, n.º 4), veient-se clarament que a l'edificar el Castell varen emprar les runes del despoblat iber per omplir els terraplens de les muralles.

La quantitat i extensió que ocupa aquesta ceràmica acusa l'ésser un poblat prou nodrit. Junt amb la ceràmica ibèrica apareix algun fragment de ceràmica hel·lenística negra, portada d'Itàlia en el segle III abans de J. C., època aquesta en que els poblats ibèrics d'aquesta mena, aïcats sobre petits turonets, van minvant fins despoblar-se, passant els indígenes a conviure entre els parcers romans que funden les viles aïcades al pla i a camp obert. D'aquesta última època ibero-romana se troba una petita zona en la Madalena (fig. 1. A) en la que apa-

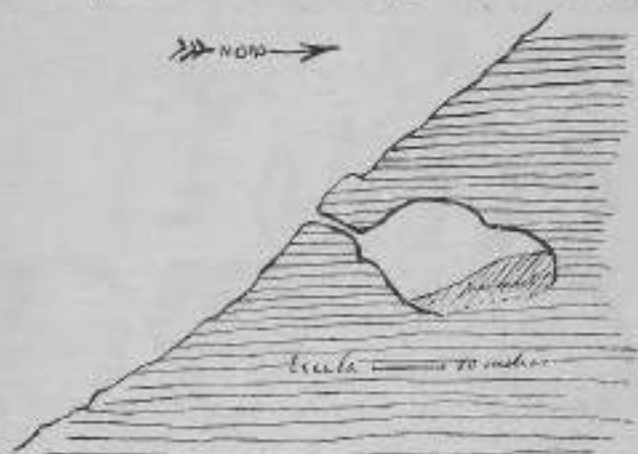

Fig. 6.—Secció de la cova de la Seda

reixen fragments de dolium i teula romana; algunes d'aquestes teules apareixen en enterraments, encaixant els cadàvers amb aquestes teules. Algun fragment d'aquestes teules presenta ones estries ondulades fetes en les gemes dels discs recordant els sarcòfags cristians primitius.

En una paret seca del garroferal de Torres, vessant migdia, se troba un molí ibèric, típic en aquests despoblats.

La cultura àrabe

Sense que se vegi aprofitament de cap paret ni cap planta de cultura anterior—feta excepció de les parets i runes dels

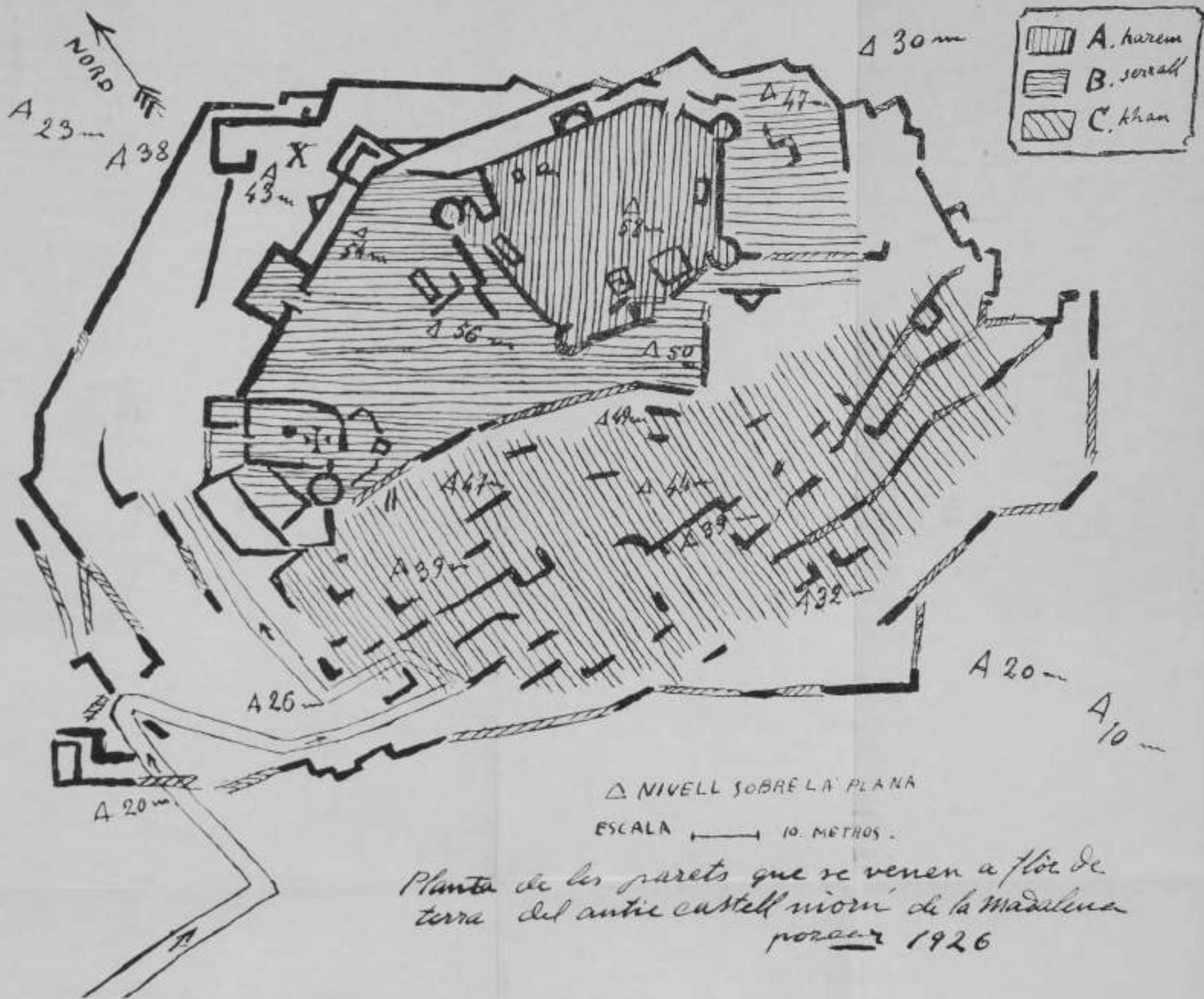

despoblats ibers emprades com a material construït i per omplir terraplens—apareix sobre aquesta muntanyeta un castell que des d'antic anomenen *castell moro*. Ocupa aquest castell tot el tossalet, menys el vessant N. E. en que un petit acantilat li fa de resguard estratègic. Les arquitectures que d'aquell castell resten avui (parets, plantes de torres, terraplens, etc.) deixen preveure diferents períodes de reforma o reedificació, puix al mateix temps que donen indici d'obra i factura diferents se deixa veure una superposició de plantes les quals tanquen espais diferents, sobretot a la part alta. En con-

Fig. 7. — 1. Sagetes i ganivet de sílex, tipus Almaria. 2. Destral de fibrolita de la casa de la Seda. 3. Vas decorat trobat al masot de Bolva (0,60 m. diàmetre major). 4. Ora de collar de sílex amb perforació cònica trobat al despoblat de les Secretes. 5. Vas de base amb concavitat cònica de les Secretes (0,32 m. diàmetre major).

junt la planta se supedita a les condicions topogràfiques més favorables per a la defensa, l'abric i el racer, però, apart d'aquestes qualitats cercades en la tectònica natural de la muntanya, se deixa veure clarament la distribució en departaments que clouen dependències diferents com un recinte, feude militar dels temps musulmans (fig. 8). Cal però orientar-se en la organització militar i religiosa en que es desenrotllava la vida musulmana del segle XI^{en} d'un encastellat i analitzar detingudament els espais tancats d'aquesta plana de la Madalena per veure si responen a serroïl, harem i khan.

Planta de les parets que se veuen a flor de terra del antic castell mori de la Madalena
porca 1926

Fig. 8.—Planta de les parets que se veuen a flor de terra de l'antic castell de la Madalena

El nucli central i més elevat del castell (fig. 8. A) dona un espai clos per forta muralla intercalada per altes torres circulars que aïllen del tot les demés dependències, fent la residència superior. L'espai que tenca aquest primer recinte conté una cisterna (fig. 8. a) i sòtanos destinats a graner o magatzema i alguns parets que donen la direcció quadrada d'una planta avui amagada baix les runes de l'enderroc. No cap dubte que aquest és el lloc de la primera autoritat, ja fos destinat a samlík o fos lloc de vida privada del cacic (harem).

El segon recinte (fig. 8. B) ocupa la segona terrassa vorejada amb forta muralla intercalada de torres de planta quadrada i circular (campanar de l'ermitori); a dins d'aquest recinte es troba una altra gran cisterna (avui encara en ús), part de l'edifici de l'ermitori i algunes plantes que indiquen abrics i magatzems. Aquest lloc deuria d'ésser ocupat per vassalls de segona autoritat, i ja que està adherit al primer recinte deuria ésser el serrall o residència de govern.

Queda el tercer recinte (fig. 8. C), el més extens de tots, com un raval posat de carrossol. Encara que a l'arrabassar-ho per a garroferal ho hagin esborrat, les parets que resten indiquen un paral·lelisme estret propi de poblat tancat. Tancat per muralla i depenent del castell aquest nucli de parets i abrics que ocupen tot el vessant S. O., no és més que el khan destinat al servei domèstic, administració, quadres, indústria i força armada. En arquitectura militar conserva aquest castell un bon tros de muralla i forts en la part de ponent (fig. 8. X) on se veu l'enginy de l'art bèl·lic d'aquesta cultura. Segons versió dels treballadors del mas de Torres, de la Medalana a la Font de la Salut existeix un aqüeducte subterrani de cadufons i que, cada vegada que llouren els vessants adjunts al barranc i camí de l'Algepsar, l'aladre fa saltar aquests cadufons de fang cuit.

La ceràmica que es troba sobre la superfície i en les solcides dels terraplens és prou nombrosa; la d'ús domèstic ordinària en major quantitat, adés envernissada d'un verd o verd blavenc, adés sense envernissar; les peces de major grandària són festonejades d'acunyacions amb motius àrabs emprant de vegades la cal·ligrafia com motiu ornamental junt amb aquesta; en menys quantitat es troba la de Paterna del segle XI^m; en alguns fragments apareixen de vegades escrits àrabs fets abans de la cuita.

Altres coses existeixen en la Madalena i tot en aquesta muntanyeta té un via interès digne de conservar-ho per a l'estudi evolutiu de la cultura castellanenca.

LA FONT DE LA REINA

La quantitat abundantosa de fonts que dona aquest lloc i el pla de terra laborable que el voreja ha fet més nodrit el grup de cultures que han poblat les muntanyes veïnes.

Geogràficament aquest lloc perteneix a les Serretes de la Madalena per estar aquestes, més prop—només uns dos kilòmetres—però, és de creure que en la prehistòria els quatre poblats que es troben equidistants d'aquest lloc, Tossal-Gros, Castellet, Serretes i Graó desembocadura de la Sèquia de l'Obra, llurs pobladors—encara que tots castellanencs—hauran buidat més d'una vegada el buirac de sagetes disputant-se bèl·licament l'hegemonia d'aquestes goies cabdaloses. Encara avui aquestes terres de regadiu són conreades per propietaris de Borriol, Benicasi i Castelló. Altres vegades les batusses hauran sigut promogudes per les tribus emigrants que, obligades a passar entre el llac i la muntanya, reposarien fent jornada en aquest oasi al que mirarien amb ulla de recel i més d'una vegada provarien de quedar-se per poblar-hi, motivant el que les nostres tribus—ja confederades o no—els fessin fugir a colps de roc. Encara avui no hi ha cap tribu de gitanos dels que manglegen pel continent que no els hi siga coneguda aquesta pintoresca Font de la Reina, havent necessitat sempre, de que la guardia civil vagi a traure'ls forçosament.

A aquest lloc de fontanes concorren camins de cada un dels despoblats de la prehistòria que havem esmentat, més els despoblats situats a Benicasi, Montornés i Selandó, que també és de suposar formarien part de la mateixa família. Aquests camins avui encara són transitables i des d'aquest lloc hom pot traslladar-se amb facilitat a cada un dels despoblats esmentats. El camí del continent que baixa per les costes d'Oropesa venia obligat a passar tangent a aquesta font, proseguint pel camí la Enriera, per passar el sol del riu i bordejant la llacuna es feia va per lo que avui és camí baix de la Donacló; aquest camí es fa servir avui per anar de Benicasi a Castelló.

LES CULTURES EN LA MADALENA

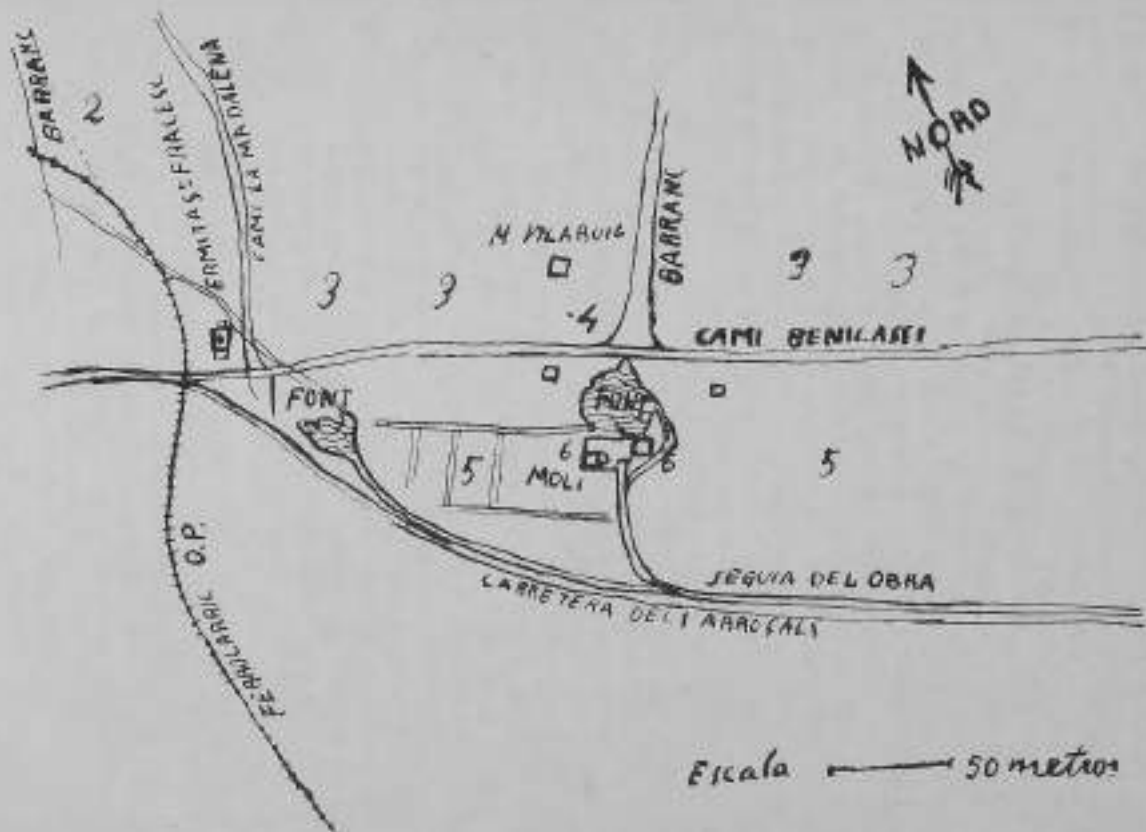

Fig. 9.—Croquis dels camins dels voltants de la Font de la Reina

Essent puix la Font de la Reina un pos de gent estranya i un punt concorregut de diferents tribus indígenes que poblen tota la Serra de les Palmes i part de la Marina, hom suposa que mai haurà estat poblat. Si a aquestes causes sumem les condicions pèsimes de salubritat, ei no presentar la teciònica cap lloc estratègic de defensa i l'aggravant d'afuir el barranc de la Madalena, confirmarà encara més que cap tribu haurà pogut fer ja en aquesta font.

Els vestigis que apareixen en els camps que circumden la font són: Ceràmica prehistòrica (fig. 9, 2), en poca quantitat, de la cultura del mas de Boira (Madalena). Resclosa del molí, algun sílex i fragments de ceràmica prehistòrica de la cultura de Graó-Obra i Castellet, en poca quantitat. Ceràmica ibera de la cultura de la costa en quantitat regular (fig. 9, 3). Ceràmica ibero-romana en quantitat abundosa en el subsòl (fig. 9, 4). Encara que en petita quantitat es troben (fig. 9, 5) vestigis de tota cultura en les capes d'arrossegament.

De tot deduïxo, que en les cultures avançades de la prehistòria, aquesta font donaria un lloc propici a l'intercanvi de mercaderies entre els indígenes dels nostres poblats i els iraqiniers que de pas reposaven en la font, havent-hi algun abric per aixopugar-se o fer nit les caravanes. Que entrada la cultura ibera el poblat de la Madalena tindria (fig. 9, 3) un petit raval posat al llarg del camí, per a fins agrícoles i comercials. Més tard—segona mitat de la cultura romana—aquest raval és abandonat, plantant-se les oliveres del mas de Vilarroig les quals soques indiquen milenis. Últimament la cultura àrabe de la Madalena pren les aigües en resclosa fent-les servir per indústria tal com les plantes (fig. 9, 6) del molí acusen. Aigües avall, i adjunt al molí, existeixen a dins la sècula uns monolits dignes d'investigar-se, així com fragments de mola i altres coses. El gran arrossegament de terra ha amagat en el subsòl les engrunes esmicolades de tota civilització, essent impossible estudiar sobre el lloc si no és a base d'excavació. Els abrics agrícoles del poblat medieval de la Madalena deuriem estar escampats çà i enllà, tal com avui es troben els abrics dels terraliments que reguen de l'abundosa Font de la Reina.